

BENDROJI VISUOMENINĖ GEOGRAFIJA

MONOFUNKCINIŲ MIESTŲ SAMPRATOS PROBLEMA

Ričardas Baubinas, Dovilė Krupickaitė

Geologijos ir geografijos institutas, T. Ševčenkos g. 13, LT-03223, Vilnius

El. paštas: ricardas.baubinas@geo.lt

Įvadas

Lietuvos miestų tinklo teritoriniai ir geografiniai tyrinėjimai, valstybinė mokslo programa *Atominė energetika ir aplinka*, tiksliniai pasienio regionų raidos ir kiti sociogeografiniai ir regioninės geografijos tyrimai, vykdyti buvusiam Geografijos institute, parodė (Atominė..., 1997; Lietuvos..., 2001; Regioninė..., 1998; Social..., 1999), kad XX a. pabaigoje Lietuvoje vis dar egzistavo santykinai uždarytą, sovietinės industrializacijos praktikai būdingų itin priklausomų nuo vienos įmonės miestų problema, kurios esmė – miesto atotrūkis nuo jo aplinkinės teritorijos. Tokie miestai, visapusiškai priklausomi nuo vienos bazinės įmonės ar ūkio šakos ir savo potencialą kreipiantys tik tos įmonės ar šakos aptarnavimui, neformavo jų dydį ir potencialą atitinkančio „aptarnavimo“ regiono, skyrėsi demografiniais bruožais, žemėnauda, užstatymu. Ryškiausias tokio reiškimo pavyzdys, be abejo, buvo Visaginas. Nagrinėjant jo raidą ir ypač sąveiką su aplinkiniu regionu, parūpo išsiaiškinti, ar Lietuvoje kiti su konkrečiomis įmonėmis itin glaudžiai tais laikais susiję miestai tebelaiikytini „priklausomais“. Savo ruožtu tai suponavo ir gilesnį klausimą apie miestų funkcijų sampratą konkrečioje Lietuvos socialinėje ekonominėje erdvėje. Dėl to Geologijos ir geografijos institute 2003–2004 m. ir buvo gilinamasi į esminius funkcijų ir struktūros pokyčius patiriančių vadinamųjų *monofunkcinių miestų* raidos problematiką. Pirmiausia buvo susidurta su naujos miesto funkcijų sampratos problema. Problemos turinį ir jo įvairovę, pažįstamą lyginamuoju metodu, ir apima šis straipsnis, tačiau dėl ribotos jo apimties pirmiausia nagrinėjami miesto funkcinių tipų identifikavimo klausimai.

Atlikta įvairių prieinamų šaltinių analizė įtikino, kad egzistuoja miestų funkcinės tipologijos problematika dėl miestų funkcijų, jų istorinės kaitos ir interpretacijos.

Pagrindinis šio darbo tikslas buvo nustatyti vadinamojo *monofunkcinio miesto* tipologinės raiškos pagrindumą. Einamieji darbo uždaviniai – įvertinti monofunkcinio miesto funkcinės sampratos vientisumą, išsiaiškinti monofunkcinių miestų identifikavimo prielaidų įvairovę skirtingų sociogeografinių mokyklų plėtojimų požiūrių pagrindu ir pagrįsti galimybę identifikuoti (arba ne) monofunkcinius miestus Lietuvos miesto gyvenviečių sistemoje.

1. Metodika ir duomenų šaltiniai

Užsibrėžtam darbo tikslui pasiekti naudotasi lyginamuoju retrospektyviniu vertinimu. Pasitelkus žinomiausius ir prieinamus mokslo literatūros šaltinius buvo nagrinėjama miesto funkcijų sampratos įvairovė ir ieškoma lyginamųjų prielaidų kaip identifikuoti vadinamuosius monofunkcinius miestus.

Pagrindiniai duomenų šaltiniai buvo mokslo publikacijos, nurodytos literatūros sąrašė, bei atlikti tiksliniai tyrimai.

Darbe remtasi hipoteze (ar aksioma), kad vadinamųjų monofunkcinių miestų egzistavimas nėra privalus, kad buvusiuosius industrinius miestus nepriklausomai nuo formaliųjų administracinių sprendinių funkcinė prasme keičia postmodernieji miestai, kurių struktūrinė, teritorinė ir funkcinė sudėtis iš esmės skiriasi nuo chrestomatinio „modelinių“ miestų supratimo.

Šiame darbe remtasi prielaida, kad ir Lietuvos miestai, nepaisant istorinio paveldo, vystosi pagal laisvosios rinkos terpei būdingus dėsnius, nors ir tebėra urbanizuotos socioaplinkos transformavomasi fazės.

2. Svarbiausieji rezultatai

Atlikus retrospektyvinį nagrinėjimai problemai skirtų šaltinių vertinimą, diskutuojamasis objektas nagrinėtas šiais aspektais: trumpai apžvelgta prieštaringa miesto funkcijų samprata, apžvelgti ir įvertinti dominuojantys skirtingų sociogeografinių mokyklų (skirstomų santykinai) požiūriai į funkcinę miestų tipologiją, o plačiausiai aptarti Lietuvos miestų funkcinės tipologijos klausimai.

2.1. Miestų funkcijų samprata

Nusistovėjusios miestų funkcijų sampratos nėra, kaip, sprendžiant pagal prieinamą mokslinę literatūrą, nėra ir tradicijos samprotauti, *kas* yra miesto funkcijos. Domina klausimas, *kokios* jos yra. Dažniausiai apsiribojama labai bendru miesto funkcijų apibūdinimu arba jų išvardijimu. Pirmuoju atveju bendro funkcijų sampratos pagrindo esama (apibendrintai miesto funkcijas atspindi jo ūkio struktūra), tuo tarpu antruoju, kaip bus matyti ir tekste, miestų funkcijų samprata, naudojama funkcinė tipologijai, gali būti gan įvairi.

Kalbant apie miestų funkcijas gyvenviečių sistemoje, pirmo aktualumo būtų tos funkcijos, per kurias miestas palaiko ryšius su aplinka, t.y. vadinamosios bazinės funkcijos.

Miestų tipologijai išskiriamos šios funkcijos (pagal: Heineberg, 2000, p. 70): politinė (įskaitant rezidencines ir administracines); kultūrinė; mokslo ir inovacijų; pramogų ir rekreacijos; religinė; karinė; ekonominė (gavybos, pramonės, prekybos, finansų ir kt.); transporto.

W. Sombart 1907 metais (Lichtenberger, 1991, p. 86) suformulavo koncepciją apie „miestus įkuriančias“ funkcijas (bazines, skirtas eksportui ir kapitalo įplaukoms veiklos rūšių pagrindu) ir „miestus užpildančias“ funkcijas (nebazines, skirtas pačių miestiečių gyvybiniais bei aprūpinimo poreikiams tenkinti, t.y. kavinės, mokyklos, vietinė valdžia ir pan.). Tarybinėje mokykloje buvo vartojami ir terminai „miestą organizuojančios“ ir „miestą aptarnaujančios“ funkcijos (Kunčina, 1986, p. 50).

Lenkų geografas R. Domanskis (Domanski, 1993) miestų funkcijas skirsto į egzogenines ir endogenines. Pirmosios dar vadinamos bazinėmis, arba miestą kuriančiomis, antrosios – papildomomis arba aptarnaujančiomis, skirtomis pačiam miestui.

Neplėtojant šios, kad ir labai svarbios, tačiau šiuo atveju šalutinės temos, tenka konstatuoti, kad poskyrio pradžioje pateiktas teiginys pasitvirtino.

2.2. Miestų funkcinės diferenciacijos įvairovė

Toliau tekste aptariamai vadinamajai Vakarų mokyklai priskirtini Vakarų Europos šalių bei jų įtakoje buvusios kitos, nesovietinės, Europos dalies, taip pat JAV bei Australijos sociogeografų darbai miestų funkcinės tipologijos klausimu.

Dar XX a. pirmoje pusėje Europoje ir JAV susidomėta miestų funkcinė diferenciacija, šiuo aspektu pradėta tirti tiek miesto erdvės (vienas pradininkų – De Geers, 1923 m. tyręs Stokholmą), tiek miestų sistemos. Tačiau tik maždaug apie 1940 metus atsirado pakankamai oficialių statistinių duomenų, kad būtų galima atlikti platesnius tyrimus. Plačiausi ir išsamiausi tokio pobūdžio tyrimai buvo atliekami JAV. Tačiau po tokių tyrimų gausos XX a. šeštajame dešimtmetyje domėjimasis jais atslūgo, ir tik aštuntajame dešimtmetyje, išpopuliarėjus klasterinei (komponentinei) bei faktorinei analizei, šie klausimai vėl pradėti gvildinti. Naudojamas platesnis požymių spektras (socialiniai, urbanistiniai ir kt.). Dabar įvairios gyvenviečių tipologijos modifikacijos užima tam tikrą nišą gyvenviečių tyrimuose.

Šiuo metu miestai vis dažniau tipizuojami tik pagal funkcijų pobūdį. Tarybinėje mokykloje jos buvo skirstomos į gamybines (pramonės, transporto, prekybinės, materialinio tiekimo) ir negamybines (administracines–politines) (Kunčina, 1986, p. 51). Vakarietiškos mokyklos linkusios pripažinti miestų tipologiją pagal vyraujančią ūkio sektorių (pirminis, antrinis, tretinis, ketvirtinis; išsamiau žr.: Hofmeister, 1993, p. 44–53).

Pirmiausia miestai skirstomi pagal tai, ar juose vyrauja viena funkcija, t.y. ar miestas atlieka specialias funkcijas – monofunkcinis, ar kelias funkcijas, tuomet jis bus mišrios specializacijos. Dažniausiai miestai išsiskiria didesniu ar mažesniu funkcinio subalansuotumu, funkcinė įvairovė. Grynai monofunkcinė gyvenvietė iš principo negalėtų gyvuoti. Ją būtų sunku pavadinti miestu (nors erdvė ir gyvensena joje atitiktų miestiško kriterijus), nes miestas – tai pirmiausia funkcinė įvairovė pasižyminti erdvė. Todėl manoma, kad nė viena klasifikacija, besiremianti vienos srities darbuotojų dalimi, negali būti pakankama, nebent funkcijas sieti su miesto didumu (Hofmeister, 1993, p. 54). Vis dėlto gana monofunkciskų gyvenviečių esama ne tiek jau mažai (buvusioje SSRS jos ir buvo vadinamos miesto tipo gyvenvietėmis).

Specialių funkcijų (monofunkciniu) miestu gyvenvietė tampa tuomet, kai vienai funkcijai priskiriama veikla pagal konkretų kriterijų sudaro daugiau negu nustatytą dalį. Kokia ta dalis? Bendrų kriterijų nėra. Dažnai tai tiesiog miesto įvaizdis, kuriamas jame gyvenančių žmonių. Pavyzdžiui, plačiai žinoma, kad Kembridžas, Oksfordas (Jungtinė Karalystė) ir Berklis (JAV) yra mokslo miestai, o Krasnojarsk – 26, Sarov (Rusijoje) ar Los Alamos (JAV) – uždari kariniai. Vis dėlto ir tokiuose miestuose yra išplėtos gyventojų aptarnavimo paslaugos. Specializuotiems miestams galima priskirti ir tuos, kurie skirti „technologinėms“ reikmėms kai kuriose pramoninėse sistemose (pavyzdžiui, aviacijos pramonės klasteriuose). Tokie miestai funkcionuoja ne kaip apgyvendinimo vienetai, o kaip technologinės grandinės grandys (Benko, 1993).

Analizuojant miestų funkcinę specializaciją dažniausiai naudojami statistiniai duomenys. Čia tenka spręsti, kokį naudoti kriterijų: ar įvairių šakų darbuotojų, ar produkcijos, ar mokesčių dalį bendrame miesto skaičiuje, ar kitą. Populiariausias rodiklis yra konkrečios srities darbuotojų dalis visų užimtų gyventojų skaičiuje. Neretai naudojami ir specializavimosi indeksai – t.y. procentinė dirbuotojų vienoje srityje mieste dalis vidutiniame tos srities darbuotojų valstybėje (regione) skaičiuje. Šį klasifikavimo būdą buvo bandoma papildyti, patobulinti sujungiant visas šakas pagal jų socialines ir ekonomines bendrybes. Tokie bandymai, remiantis įvairių požymių grupėmis (Hofmeister, 1993, 54), buvo atlikti JAV. Naudoti ir kitokie (pvz., klasterinės) analizės būdai. Buvo bandyta eiti ir priešingu keliu – ieškoti tipiško, arba „normalaus“, miesto sampratą atitinkančių funkcijų kompleksus bei skaičiuoti nukrypimus nuo jo – kaip savotišką specializacijos rodiklį (Lichtenberger, 1991, p. 43).

W. Harris pirmasis dar 1943 m. pagal JAV 1930 m. gyventojų surašymo duomenis išanalizavo 984 miestus, turinčius daugiau nei 10 tūkst. gyventojų, ir pabandė nustatyti kritines ribas, nuo kada miestą galima vadinti monofunkciniu. Kiekvienos ūkio srities šios ribos skiriasi (cituota: Lichtenberger, 1991, p. 43; Zehner, 2001, p. 51):

• pramonės miestai; išskirti du potipiai: 1) kai $>74\%$ visų užimtų gyventojų dirba pramonėje, o darbininkai turi sudaryti $>45\%$; 2) kai $>60\%$ užimtų gyventojų dirba pramonėje, o darbininkai sudaro 30–45%;

• mažmeninės prekybos, kai $>50\%$ visų užimtų gyventojų dirba mažmeninėje prekyboje ir jų yra ne mažiau kaip 2,2 karto daugiau nei didmeninės prekybos darbuotojų;

• didmeninės prekybos, kai $>20\%$ visų užimtų gyventojų dirba didmeninėje prekyboje ir jie sudaro mažiausiai 45% mažmeninės prekybos darbuotojų;

• polifunkciniai, kai pramonės, didmeninės ir mažmeninės prekybos darbuotojai sudaro atitinkamai $<60\%$, 20% bei 50%, o darbininkai – 25–30% užimtų gyventojų;

• transporto, kai $>11\%$ darbininkų dirba transporte ir tai turi atitikti ne mažiau kaip trečdalių pramonės ir dviejų trečdalių prekybos darbininkų;

• kasybos pramonės, kai šioje srityje $>15\%$ darbininkų;

• universitetiniai, kai $>25\%$ gyventojų sudaro studentai;

• tolimojo susisiekimo ir pensininkų miestai; tikslių kriterijų nėra.

Pagrindinė šio metodo spraga – kritinės ribos nustatytos subjektyviai, nesiremiant jokiais empiriniais tyrimais. Tačiau ši spraga lėmė tolesnius miestų funkcinio klasifikavimo bandymus.

„Normalaus“, arba „pavyzdinio“, miesto metodo idėja kilo Matilla ir Thompson (1955, cituota: Zehner, 2001, p. 51), vėliau ją vystė australų ir amerikiečių mokslininkai. Specializuotu miestu jie siūlė vadinti tokia gyvenvietę, kurios duomenys neatitinka šalies vidurkio, t.y. darbuotojų ūkio srityse dalis skiriasi nuo darbuotojų dalies šalies ūkyje struktūros atžvilgiu (žr. formulę: Lichtenberger, 1991, p. 44). Tačiau šiuo modeliu negalima įvertinti tarptautinių ūkio ryšių.

Naudodamasis W. Harris pasiūlytu metodu Alexandersson (1956, cituota: Zehner, 2001, p. 52–53) analizavo 864 didžiausius JAV miestus. Jis sudarė lenteles, kuriose didėjančia seka surašė miestus pagal įvairiose srityse užimtų gyventojų dalį. Vertę, būdingą 43-am miestui (tai sudaro 5% visų 864 miestų), jis įvardijo k simboliu (tai vertė, būtina miestui apsirūpinti, arba „non-basic-portion“; deja, šios vertės teoriškai jis nepagrindė). Vertės, didesnės už šią vertę („basic-portion“), skiriamos miestų išoriniams ryšiams palaikyti. Idealiu vadinamas toks miestas, kuris neišsiskiria funkcijų koncentracija. Pagal tai, kiek vertė k yra viršijama, buvo išskirtos koncentracijos intensyvumo klasės.

E. L. Ullman ir M. F. Dacey (1962) miestų funkcinei tipologijai panaudojo vadinamąjį „diversifikacijos indeksą“ (Lichtenberger, 1991, p. 44).

Hellberg (1975, cituota: Hofmeister, 1993, p. 106–107) atskiria (1) miesto kaip aptarnavimo centro funkcijas, kurios svarbios miesto kaip rinkos produktams ir galutinių vartotojų gyvenamosios vietos ir aplinkinių teritorijų santykiui, nuo (2) vadybinių funkcijų, kurios mažai priklauso nuo regiono gyventojų perkamosios galios, o galioja tik konkrečių įmonių lygmeniu ir labiausiai priklauso nuo ūkio augimo ir technikos pažangos. Tai priklauso ir nuo atskirų miestų funkcinės specializacijos, pvz., tarpregioniniai bankų centrai, palaikantys atitinkamus ryšius [tik] tarp bankų (išsamiau žr.: Hofmeister, 1993, p. 108–109 p.).

Dabar vis daugiau dėmesio skiriama tarptautinei miestų specializacijai, tarptautiniams miestų ryšiams, visuotinio miestų tinklo formavimuisi.

Kaip jau minėta, egzistuoja glaudi koreliacija tarp miesto didumo ir miesto funkcijų. Paaikškėjo, kad (1) maži miestai neišsiskiria konkrečiomis specifinėmis funkcijomis ir dažniausiai atlieka vietinio aptarnavimo centro funkcijas, nors galimas ir toks variantas, kuomet mažas miestas išsiskiria itin siaura funkcinė specializacija (kaip poilsio, transporto, mokslo arba kažkurios siauros pramonės srities ir pan. miestas), tuo tarpu (2) vidutinio didumo miestams neretai būdinga ryški funkcinė specializacija, tačiau (3) miestui didėjant funkcijų daugėja, ir miestų diferenciacija pagal funkcijas nebetenka prasmės. Todėl neretai ieškoma bendros tipologijos, kuomet miestų klasifikacija pagal gyventojų skaičių bei funkcinė tipologija sujungiamos (pagal: Hofmeister, 1993, p. 54–55).

Amerikiečiai O. D. Duncan ir B. Duncan (cituota: Lichtenberger, 1991, p. 86) jau 1950 m. nustatė, kad tarp perdirbamosios pramonės ir miesto didumo egzistuoja atvirkštinis ryšys, tačiau tarp vartojimo prekes gaminančios pramonės ir paslaugų industrijos bei miesto didumo yra tiesioginė priklausomybė (t.y. kuo miestas didesnis, tuo jame mažiau perdirbamosios pramonės ir tuo daugiau sukuriama vartojimo prekių ir paslaugų, kitaip tariant, kuo miestas didesnis, tuo jame mažiau bus „sunkiosios“ bei tiesiogiai su žaliavomis susijusios pramonės).

1954 m. B. J. L. Berry nustatė pramonės sričių, būdingų skirtingo didumo miestams, rinkinius. Jis išskyrė didelių, greta jų esančių, vidutinio didumo ir mažų miestų pramonės sritis. Tiesa, vėliau (1964) prancūzas P. Pinchemel patikslino, kad tai priklauso ir nuo valstybės ūkinės specializacijos (o ji tiesiogiai susijusi ir su urbanizacijos stadija). Tačiau apibendrinant galima teigti, kad:

- maisto ir gėrimų pramonė, nors ir labai įtakojama regioninių sąlygų, tradicijų, būdinga įvairaus didumo miestams (pvz., alus daromas dažniausiai mažuose ir dideliuose miestuose);
- drabužių pramonė, itin besiorientuojanti į prabangos bei brangesnes prekes, koncentruojasi dideliuose miestuose (viršutiniai drabužiai, kailiai ir pan.), tuo tarpu visos kitos tekstilės rūšys (pirmiausia skirta darbui, vaikams, apatinių drabužių, trikotažo) – mažuose, neretai ir nuošalesniuose miestuose;
- analogiškai pasiskirsčiusi ir baldų bei būsto įrangos gamyba;
- verpimo, audimo fabrikai – išimtinai mažiems miestams bei provincijai būdingos sritys;
- perdirbamoji chemijos, mašinų pramonė, transporto priemonių gamyba labiau būdinga vidutinio didumo miestams;
- didžiosios chemijos, aliuminio gamyklos dažniau statomos urbanizuotose teritorijose netoli didesnių centrų (cituota: Lichtenberger, 1991, p. 87–88).

Remdamiesi jau minėta W. Sombart koncepcija apie „bazines“ ir „nebazines“ funkcijas amerikiečiai E. L. Ullman ir M. F. Dacey (1962) empiriniais JAV miestų tyrimais nustatė, kad kuo miestas yra didesnis, tuo didesne dalimi prekių ir paslaugų pasinaudoja jo gyventojai (santykis *basic : non-basic* 1 tūkst. gyv. turinčiuose miestuose 3:1; 100 tūkst. – 2:1; 500 tūkst. – 1:1, o toks miestas kaip Niujorkas 1950 m. pasinaudojo net 64% jame pagamintų prekių ir paslaugų). Tai, kiek koks miestas turi sunaudoti savo reikmėms, yra apskaičiuojama regresijos lygtimi $y = a + b \log x$ (čia y – „nebazinė“ veikla, x – gyventojų skaičius, a ir b – tam tikri parametrai). Kiekvienoje valstybėje, priklausomai nuo kultūrinės situacijos, ekonominio išsivystymo laipsnio ir politinės sistemos, šios lygties parametrai skiriasi (cituota: Lichtenberger, 1991, p. 86–87).

Poindustrinėse valstybėse, kaip nustatė P. W. Daniels (1975) Didžiosios Britanijos pavyzdžiu, biurų darbuotojų poreikis taip pat akivaizdžiai auga su miesto didumu (Lichtenberger, 1991, p. 88).

Kaip jau minėta, miestas svarbus ne tik savo ekonominiais, bet ir socialiniais, kultūriniais bei kitais (gyventojų amžiaus ir šeimų struktūra, rinkiminis elgesys, išsilavinimas, sveikatos apsauga ir kt.) rodikliais, kurie gali labai smarkiai įtakoti miesto būklę. Todėl miestai tipizuojami neretai naudojantis daugybės įvairių rodiklių kombinacija. XX a. septintame dešimtmetyje tokių tyrimų buvo atlikta ne vienas, nes, atsiradus skaičiavimo mašinoms, tapo įmanoma apdoroti dideles duomenų mases. Ypač buvo žavimasi faktorine analize, apibendrinančia daugybės požymių duomenis. Taip Moser ir Scott 1961 metais (Hofmeister, 1993, p. 54) pagal 60 požymių suklasifikavo 157 Anglijos ir Velso miestus tris grupes: 1) poilsio, valdymo ir prekybos centrai (centrinės vietos), 2) pramonės miestai, 3) priemiesčiai (vyrauja gyvenamoji funkcija). Tokių tipologijų buvo atlikta daug, tačiau jos labai priklauso nuo turimų duomenų, tiriamojo regiono ir tiriamų požymių skaičiaus. Vis dėlto galima išskirti šiuos tinkamiausius klasifikavimui požymius: 1) funkcinė specializacija, 2) socialinis ir ūkinis statusas, 3) gyvenimo ciklas, 4) išsilavinimo lygis, 5) fizinės aplinkos kokybė.

Esama ir tokių miestų skirstymų į funkcinis tipus, kuomet remiamasi skirtingais tipologiniais požymiais – vieni miestai išskiriami pagal dominuojančią funkciją, kiti – pagal miesto raidą. Antai Savage ir Warde 1993 m. išskyrė tokius miesto tipus: pasauliniai, socialistinių šalių, Trečiojo pasaulio, senieji pramonės ir naujieji pramonės miestai. Pažymėtina, kad seni ir dideli miestai turi ir ne vieno tipo požymių.

Nemažai darbų miestų funkcijų klausimu atlikta ir buvusioje SSRS.

Kaip jau užsiminta, sovietmečiu funkcinio požiūriu diferencijuojant miestus remtasi vadinamųjų miestų kuriančiųjų funkcijų samprata. Toks požiūris dominavo ir daugelyje SSRS respublikų remiantis prielaida, kad pagrindinė miesto funkcija yra „gaminti išorei“. Tuo pagrindu XX a. šeštame dešimtmetyje buvo parengta ir SSRS miestų klasifikacijos sistema (Саушкин, 1960). Ją plėtojant buvo pasiūlyta funkciškai klasifikuoti miestus pagal krovinių srautų struktūrą (remiantis nuostata, kad siauriausias funkcijas atlieka, kartu ir labiausiai specializuoti miestai yra tie, kuriuose svarbiausia gavybos pramonė arba pusfabrikačių gamyba) bei pagal pramonės (dirbančios išvežimui) darbuotojų dalį tarp visų darbuotojų. Miestų funkcijas atspindintis rodiklis, nepaisant totalitarinės ūkio planavimo sistemos (!), buvo vadinamasis miesto prekingumas, t.y. išvežamos ir visos mieste pagaminamos produkcijos vertės santykis. Miestai, iš kurių išvežama >50% produkcijos, vadinti neišvystytais, „žemesniojo tipo“ (Блажко, 1962). Ukrainos miestų sistemos pavyzdžiu buvo nustatyta, kad egzistuoja akivaizdus ryšys tarp miesto dydžio bei „miestą kuriančios pramonės“ dalies jo funkcijose.

Vienas kryptingiausių tų metų miestų funkcinės tipologijos darbų – 1971 m. apginta Estijos (Tartu universitetas) mokslininko U. Pragi disertacija *Estijos TSR miestų gyvenviečių sistemų hierarchija ir funkcinė struktūra*. Šiame darbe atlikta funkcinė Estijos miestų tipologija rėmėsi sisteminiu požiūriu į ekonomikos funkcionavimą. Derinant ekonomines ir teritorines sistemes prielaidas buvo konstatuota, kad Estijos ūkio sistema apima 12 funkcinį ciklą, kurių kiekvienas savo ruožtu apima po 5 nevienodai išvystytas stadijas (Праги, 1971). Padaryta prielaida, kad miesto tipologinę priklausomybę lemia jame esančios gamybos pobūdis ir išvystymas tam tikro gamybinio ciklo kontekste (pavyzdžiui, medžio apdirbimo pramonės cikle). Išnagrinėjus šiuo požiūriu 76 Estijos miestų gyvenvietes, įvertinus jų padėtį gamybiniame cikle balais, pagal balų variacijos koeficientą išskirta keletas funkcinį miestų tipų. Tie miestai, kuriuose išvystytos 5–7 funkcijos, priskirti polifunkciniams. Nepaisant to, kiti miestai neįvardyti kaip „monofunkciniai“: jei mieste išvystytos ne daugiau kaip 2 funkcijos (gamybinių ciklų kontekste), jie vadintini „siauros specializacijos miestais“, jei išvystytos 3–4 funkcijos, miestai priskirti tarpiniam tipui. Išskirtas ir Talinas, kuris vadintinas (funkcinio požiūriu) gamybinių ciklų ir eilių jungtiniu miestu.

Taigi vertinant šią funkcinę miestų tipologiją tenka konstatuoti, kad ji iš esmės rėmėsi tuo pačiu tais metais itin paplitusiu požiūriu, kad miesto esmę sudaro gamybinės funkcijos. Tad natūralu, kad net ir tais laikais tokia tipologija negalėjo apimti visų Estijos miestų. Antai, nepaisant to, kad buvo išnagrinėtos visos miestų gyvenvietės, turinčios virš 1000 gyventojų, minėtoji funkcinė tipologija neapėmė stambaus uždaro karinio uostamiesčio Paldiski.

Garsus rusų geografas B. Chorev (Хорев, 1968) paskelbė SSRS miestų funkcinę tipologiją. Buvo išskirti tokie miestų funkciniai tipai: daugiafunkciniai (polifunkciniai) miestai; pramonės centrai; vietiniai organizaciniai aptarnavimo centrai; transporto centrai; mokslo centrai; kurortai (gydymo centrai). Ši funkcinė tipologija mūsų nagrinėjamos problemos kontekste minėtina pirmiausia todėl, kad B. Chorev atskiru tipu išskyrė polifunkcinius miestus. Vadinasi, kiti miestai tėra monofunkciniai su gan didele potipių įvairove. Kita vertus, jau tų tariamųjų monofunkcinių miestų apibūdinimuose paminėta, kad jie atlieka daug funkcijų.

XX a. devintame dešimtmetyje tuometinės SSRS mokslų akademijoje, siekiant suintensyvinti didelės šalies ūkį, buvo sudaryta struktūrinė funkcinė SSRS miestų tipologija.

Analizuojant stambiausius SSRS miestus (kriterijus – gyventojų skaičius) buvo išskirti miestai-sostinės ir kiti stambiausieji miestai, kurie dar suskirstyti į „Vakarų potipio“ ir „Rytų potipio“. Pagrindinis skirtumas tarp sostinių ir ne sostinių struktūriniu funkciniu požiūriu buvo tas, kad ne sostinės tipo miestai tapo santykinai labiau specializuoti, o pramonės dalis jų ūkyje buvo žymiai didesnė. „Rytų potipio“ miestai išsiskyrė tuo, kad dėl teritorinių funkcijų sklaidos klūčių jų funkcijų koncentracija buvo didesnė, o ir funkcijų įvairovė – platesnė (tai buvo siejama su rytinių plačių Rusijos teritorijų įsisavinimo ypatybėmis).

Analizuojant stambius SSRS miestus buvo išskirti 3 struktūriniai funkciniai tipai: 1) respublikų sostinės (išskyrus stambiausius miestus), 2) sričių, kraštų ir autonominių respublikų sostinės, 3) kiti miestai. Antrojo tipo miestai buvo suskirstyti net į 4 potipius (išteklių įsisavinimo centrai; pajūrio ūkinių kompleksų centrai; sunkiosios pramonės ūkiniai organizaciniai centrai; plačios specializacijos ūkiniai organizaciniai centrai). Kitų miestų tipui priskirti 2 potipiai: sunkiosios pramonės centrai ir plačios specializacijos ūkiniai organizaciniai centrai (šiam potipiui buvo priskirtas tik vienas tuometinės SSRS miestas – Kaunas, anot darbo autorių, „senas Rusijos imperijos gubernijos miestas“ (Арафонов, 1988, p. 73). Į „monofunkcinius“ ar „polifunkcinius“ didieji SSRS miestai tiesiogiai nedalyti.

Sujungus miesto didumą ir funkcijas apibūdinančius rodiklius galima bandyti sukurti sintetinę funkcinę miestų tipologiją, kuri taptų tarsi „aukščiausias apibendrinimo lygmuo, suteikiantis galimybę sukurti kompleksinį, sintetinį miestų ir jų sistemų rodiklį, kartu numatyti jų vystymo strategijos pamatus“ (Перцик, 1991). Pagrindiniai rodikliai turėtų atspindėti kuo esmingesnes, t.y. kuo daugiau atskleidžiančias, miestų savybes (Лаппо, 1997): 1) miesto didumas, apibūdinamas jo gyventojų skaičiumi; 2) funkcijų derinys, išskiriant pagrindinę bei jos ryšį su kitomis; 3) miesto erdvės funkcinė struktūra, t.y. miesto veiklos teritorinė išraiška; 4) ekonominė geografinė miesto padėtis, kuri parodo, kaip miestas išnaudoja šią savo ypatybę, taip pat potencialias jos panaudojimo galimybes.

Pažymėtina, kad buvusios SSRS mokslininkų darbuose taip pat nedažnai pasitaiko sąvoka *monofunkcinis miestas* – verčiamasi kitais atitikmenimis, kurie vis dėlto nekeičia siauros miestų funkcijos sampratos.

2.3. Funkcinė Lietuvos miestų tipologija

Lietuvoje miestų funkcijų tyrimus bene labiausiai paskatino 1956 m. pradėti rajoninio planavimo darbai (Šešelgis, 1975). Pagal jų pobūdį galima teigti, kad Lietuvos miestų tipologija rajoninio planavimo reikmėms buvo struktūrinė funkcinė. Atsižvelgiant į tuomet galiojusias projektavimo ir statybos darbų normas, buvo priimta, kad dominuojančioji gyventojų grupė turi būti ta, kuri yra užimta vadinamojoje miestą kuriančioje veikloje (miestą kuriančiosios bazės įmonėse ir įstaigose). Dėl to nauji kuriami miestai ir toliau buvo orientuoti į pramonės funkciją. Atsirado nemažai miestų, kurių formuojančią bazę lėmė viena įmonė ir ją aptarnaujančios įstaigos (Elektrėnai, Naujoji Akmenė, Visaginas, Mažeikiai). Juose miestą kuriančioji gyventojų grupė sudarė net 25–40%. Rekomenduotina aptarnaujančioji gyventojų grupė mažuose ir vidutiniuose miestuose sudarė 15–22%. Kartu specialiais tyrimais buvo nustatyta, kad lokaliuose aptarnavimo centruose net trečdalis paslaugų gavėjų yra aplinkinių gyvenviečių gyventojai. Jau vien tai savaimė prieštaravo formaliajam miestų priskyrimui funkciniais tipams. Akivaizdu, kad pastaraisiais metais Lietuvos miestų gyventojų užimtumo struktūra yra pasikeitusi.

Prof. S. Vaitekūnas, Lietuvos apgyvendinimo sistemos žinovas, edukaciniams tikslams skirtoje knygoje *Gyvenviečių geografijs* bene pirmasis pateikė gyvenviečių funkcinę tipologiją, pridėdamas ir Lietuvos miestų pavyzdžių (Vaitekūnas, 1989).

Kituose Lietuvos miestų funkcijas (dažniausiai – apgyvendinimo sistemos vystymo ir regionų centrų plėtros pagrindimo kontekste) minėčiuose darbuose (Januškevičius, Miliūnienė, 1971; Размещение..., 1979; čia nurodyta tik dalis tokios paskirties darbų) dažniausiai miesto funkcijų sampratos klausimas ar miestų funkcinės tipologijos problema nebuvo sprendžiami. Antai XX a. šeštame dešimtmetyje plėtojant Lietuvos industrializacijos planus buvo išskirti 29 būsimieji pramonės miestai, tačiau kartu nurodyta, kad šie miestai atlieka ir kitas funkcijas, aptarnauja ne tik miesto gyventojus. Nepaisant pramonės miestų įvardijimo, „monofunkciniais“ jie nepavadinti. O. Miliūnienė (1977) atskleidė, kad mažiausieji Lietuvos miestai ryškiai išsiskyrė iš kitų miestų grupių aptarnavimo (paslaugų) funkcijos dominavimu.

Vienas tarp nedaugelio Lietuvos mokslininkų darbų, skirtų tiesiogiai miesto funkcijoms, yra J. Kunčinos publikacija (1970). Beje, apie Vilniaus kaip valstybės sostinės funkcijų pagrindimą esama įdomių samprotavimų ir 1942 m. parengtame V. Landsbergio–Žemkalnio darbe (1993). Administravimo, aptarnavimo funkcijų, pramonės ir gavybos plėtros poveikis Lietuvos miestų formavimuisi trumpai aptariamasis ir prof. A. Basalyko knygoje *Lietuvos TSR kraštovaizdis* (1977).

1994 metais, įsigalint LR *Teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymui*, gyvenvietės paskelbtos miestais taip pat netiesiogiai taikant funkcinį kriterijų, nes, be gyventojų skaičiaus, turėto miesto ar miesto tipo gyvenvietės statuso, miesto statuso įgijimo kriterijumi buvo ir gyventojų sudėtis pagal užimtumo sritį.

Pagal *Teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymą* (Valstybės..., 1994), *miestai yra kompaktiškai užstatytos gyvenamosios vietovės, turinčios daugiau kaip 3 tūkst. gyventojų, kurių daugiau kaip 2/3 dirbančiųjų dirba pramonėje, verslo bei gamybinės ir socialinės infrastruktūros srityse. Mažiau kaip 3 tūkst. gyventojų turintys Lietuvos Respublikos miestai, rajonų miestai bei miesto tipo gyvenvietės, turėję miesto statusą, kaip gyvenamosios vietovės yra laikomi miestais ir įsigaliojus Lietuvos Respublikos teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymui*. Į polifunkcinius, monofunkcinius, specializuotus ar specialiosios paskirties miestus minėtasis įstatymas miesto gyvenviečių neskirstė.

Vėliau Lietuvos miestų funkcijos buvo aptartos ir studijoje *Lietuvos miestų tinklo geografinė charakteristika*, kuri buvo parengta Geografijos institutui bendradarbiaujant su Leipcigo (Vokietijos Federacija) Regioninės geografijos institutu. Šios studijos skirsnio 3.6. *Lietuvos miestų funkcijos* pradžioje nurodyta, kad „polifunkcinių“ ir „monofunkcinių“ miestų sąvokos nagrinėjamaisiais laikais yra santykinės. Be to, pabrėžta, kad šiuolaikinių Lietuvos miestų funkcijų išaiškinimas yra nelengva problema, nes stokojama objektyvių duomenų apie miestų šakinę užimtumo struktūrą, gamybos bei paslaugų apimtis. Dėl to minėtoje studijoje buvo remtasi prielaida, kad visi miestai, nepriklausomai nuo didumo ir statuso, yra bent jau lokalūs aptarnavimo centrai. Be to, nemaža dalis Lietuvos miestų jau tuo metu buvo ir teritorinių administracinių vienetų centrai, tad atliko ir administracines funkcijas. Vertinant minėtas miestų funkcinės tipologijos aplinkybes ir išlygas monofunkciniai miestai buvo identifikuoti vadinamuoju ekspertiniu būdu turimos informacijos lygmeniu, neapibrėžiant miestų funkcijų griežtais kiekybiniais kriterijais. Tiesa, pažymėtina, kad minėtoje studijoje buvo nepakankamai pagrįstai įsivaizduojamos bazinės kai kurių miestų funkcijos, bandyta išskirti (be „polifunkcinių“ bei „monofunkcinių“) ir „siaurų funkcijų“ miestus. Labai svarbi aplinkybė buvo ta, kad minėtoji tipologija rėmėsi pereinamojo laikotarpio ekonomine statistika, kai šalies ūkis (ypač pramonė) iš inercijos dirbo išnaudodamas seną potencialą ir išteklius, tačiau jau klostėsi nauji ekonominiai santykiai. Tai buvo esminės ūkio restruktūrizacijos, gamybinių pajėgumų privatizacijos ir stichiškos paslaugų rinkos plėtros pradžios laikotarpis. Tais laikais keitėsi ir gyvenviečių funkcijos, tačiau šios kaitos, deja, oficialioji ūkio apskaita jau nebeatspindėjo. Pabrėžtina, kad tuometinis Lietuvos miestų funkcinė tipų išskyrimas rėmėsi pereinamojo ekonominio laikotarpio statistika bei miestų funkcijų samprata.

Taigi vadinamiesiems monofunkciniams miestams pirmiausia buvo priskirtos tos formalųjį miesto statusą turėjusios gyvenvietės, kuriose akivaizdžiai dominavo lokalaus lygmens paslaugų (dažnai įvardijamų kaip „aptarnavimas“) funkcija (beje, aptarnavimas buvo suprantamas plačiai – nediferencijuojant į vyraujančią paslaugų šaką – prekybą, mokymą ar kitas, išskyrus kurorto funkcijas). Tokie (beveik be išimčių – maži ir labai maži) miestai dažniausiai sovietmečiu buvo žemės ūkio ir melioracijos įmonių, tuometinių kaimiškujų teritorinių administracinių vienetų (apylinkių) centrai. Tokiais pripažintas 41 tuometinis miestas (Daugai, Dusetos, Jieznas, Kavarskas, Pandėlys, Troškūnai, Vabalninkas ir kt.). Dar 9 „monofunkciniai“ tuometiniai Lietuvos miestai įvardyti kaip energetikos, gavybos ir pramonės miestai (bazinės funkcijos pripažinimo principu, tai Elektrėnai, Grigiškės, Tyruliai ir kt.). Kurortinių (rekreacijos) miestų grupę sudarė Birštonas, Druskininkai, Kačerginė, Kulautuva, Neringa, Palanga. Taigi „monofunkciniams“ iš viso buvo priskirti 56 miestai (iš 110 nagrinėtų). Jau tuomet buvo pažymėta, kad valstybėje dėl ūkio pobūdžio ir organizacijos kaitos vyksta dideli miestų funkcijų pokyčiai.

Nepaisant to, kad minėtoji studija nebuvo paskelbta (bent jau Lietuvoje), pateiktoji „monofunkcinių“ miestų priskirtis ir ypač jų sąrašas plito. Nesant kitų duomenų apie Lietuvos miestų funkcijas Lietuvoje naujomis ekonominėmis ir politinėmis sąlygomis, minėta miestų tipologija remtasi G. Riboko, G. Godienės darbuose, mokslo programoje *Urbanizuotos aplinkos kokybė ir jos kaita* (Godienė, 2001; Ribokas, 2000; Urbanizuotos..., 2001).

Vadinamieji monofunkciniai miestai Lietuvoje pirmiausia sietini su buvusiomis miesto tipo gyvenvietėmis (lent.). Pradėtos steigti po Antrojo pasaulinio karo jos įgavo kryptingą pavienių pramonės, gavybos ir energetikos objektų aptarnavimo funkciją (kuri buvo dominuojanti, bet ne vienintelė).

Lentelė. Miesto tipo gyvenvietės (MTG) Lietuvoje.

Table. *Urban settlements (US) in Lithuania.*

Nr. No	Buvusios MTG pavadinimas <i>Name of former US</i>	MTG įsteigimo metai <i>Year of establishment of US</i>	Statuso pakeitimo metai <i>Year of the change of the status</i>	Pakeitimo pobūdis <i>Character of the change</i>	Buvusi MTG vyraujanti specializacija <i>Former dominant specialization of US</i>
1	Antalieptė	1958	1976	Į miestelį /to small town	Energetikos objekto aptarnavimas <i>Attendance of energy object</i>
2	Balbieriškis	1958	1992	Į miestelį /to small town	Pramonė /Industry
3	Baltoji Vokė	1958	1994	Į miestą /to town	Durpių gavyba /Peat extraction
4	Birštonas	1946	1966	Į miestą / to town	Kurortas/Resort
5	Elektrėnai	1962	1994	Į miestą / to town	Energetikos objekto aptarnavimas / Attendance of energy object
6	Ežerėlis	1956	1994	Į miestą / to town	Durpių gavyba / Peat extraction
7	Gargždai	1958	1965	Į miestą / to town	Aptarnavimas / Service
8	Garliava	1958	1994	Į miestą / to town	Pramonė/Industry
9	Gelgaudiškis	1958	1994	Į miestą / to town	Pramonė/Industry
10	Giruliai	1947	1975	Prijungta prie Klaipėdos / attached to Klaipėda city	Kurortas/Resort
11	Grigiškės	1958	1994	Į miestą; 2000 m. prijungtos prie Vilniaus / to town; in 2000 attached to Vilnius city	Pramonė/Industry

lentelės tęsinys

12	Juodkrantė	1946	1961	Ijungta į Neringos miestą / <i>connected into Neringa town</i>	Kurortas / <i>Resort</i>
13	Juodupė	1956	1994	Į miestą / <i>to town</i>	Pramonė / <i>Industry</i>
14	Kačerginė	1946	1994	Į miestą; 1997 m. – į miestelį / <i>to town; in 1997 – to small town</i>	Kurortas / <i>Resort</i>
15	Kulautuva	1946	1994	Į miestą; 2003 m. – į miestelį / <i>to town; in 2003 – to small town</i>	Kurortas / <i>Resort</i>
16	Likėnai	1946			Kurortas / <i>Resort</i>
17	Linksmakalnis	1958	1970	Į kaimo gyvenvietę / <i>to rural settlement</i>	Karinio dalinio aptarnavimas / <i>Attendance of military unit</i>
18	Naujamiestis	1958		...	Aptarnavimas / <i>Service</i>
19	Naujoji Akmenė	1952	1965	Į miestą / <i>to town</i>	Pramonė / <i>Industry</i>
20	Nida	1946	1961	Ijungta į Neringos miestą / <i>connected into Neringa town</i>	Kurortas / <i>Resort</i>
21	Palemonas	1958	1961	Prijungtas prie Kauno / <i>attached to Kaunas</i>	Pramonė / <i>Industry</i>
22	Panemunė	1968	1994	Į miestą / <i>to town</i>	Transportas / <i>Transport</i>
23	Preila	1946	1961	Ijungta į Neringos miestą / <i>connected into Neringa town</i>	Kurortas / <i>Resort</i>
24	Rūdiškės	1958	1994	Į miestą / <i>to town</i>	Pramonė / <i>Industry</i>
25	Subačius	1958	1994	Į miestą / <i>to town</i>	Transportas / <i>Transport</i>
26	Tyručiai	1958	1994	Į miestą; 2003 m. – į miestelį / <i>to town; in 2003 – to small town</i>	Durpių gavyba / <i>Peat extraction</i>
27	Turmantas	1958	1994	Į miestą; 1999 m. – į miestelį / <i>to town; in 1999 – to small town</i>	Transportas / <i>Transport</i>
28	Vieksniai	1958	1994	Į miestą / <i>to town</i>	Pramonė / <i>Industry</i>
29	Žemaičių Naumiestis	1958	1994	Į miestą; 1997 m. – į miestelį / <i>to town, in 1997 – to small town</i>	Aptarnavimas / <i>Service</i>
30	Žiežmariai	1958	1994	Į miestą / <i>to town</i>	Aptarnavimas / <i>Service</i>
31	Venta	1978	1994	Į miestą / <i>to town</i>	Pramonė / <i>Industry</i>
32	Visaginas	1977	1995	Į miestą / <i>to town</i>	Energetikos objekto aptarnavimas / <i>Attendance of energy object</i>

Ypač daug tokių gyvenviečių gavo minimą statusą intensyvios industrializacijos laikotarpiu XX a. 6–7 dešimtmečiais (Čiuplytė, Stanaitis, 1971). Pažymėtina, kad tokių specializuotų gyvenviečių būta ir daugiau, tačiau dėl įvairių priežasčių sovietmečiu jos negavo miesto tipo gyvenvietės statuso (Didžiasalio gyvenvietė prie statybinių medžiagų kombinato; Ruklos gyvenvietė kariniame komplekse ir kt.). Svarbu tai, kad miesto tipo gyvenvietės turėjo skirtingą istorinį pamatą: vienos buvo įkurtos senų gyvenviečių pagrindu tepakeičiant statusą (Balbieriškis, Žiežmariai ir kt.), kitos pastatytos naujos prie statomų įmonių ar elektrinių (Elektrėnai, Visaginas). Tai galimai turėjo įtakos ir jų funkcijoms: pirmosios, nepaisant statuso kaitos, ir toliau atliko lokalių aptarnavimo centrų vaidmenį, o naujosios buvo sąlyginai uždaros, jų aptarnavimo funkcijos buvo vienareikšmiškai orientuotos į paslaugų teikimą bazinės įmonės darbuotojams. Žinoma, ilgainiui jų uždarumas mažėjo, ypač didėjant vadinamųjų švytuoklinių darbo migracijų apimčiai.

Apibendrinimas

Kaip minėta įvade, pagrindinis šio darbo tikslas buvo nustatyti vadinamojo monofunkcinio miesto tipologinės raiškos pagrįstumą. Tenka pripažinti, kad „monofunkcinio“ miesto tipas egzistavo įvairiose skirtingų sociogeografijos mokyklų atliktose funkcinėse tipologijose, tačiau niekur nebuvo apibrėžtas kaip tik vieną funkciją atliekančių miestų tipas.

Užsibrėžtų darbo uždavinių sprendimas lėmė šiuos apibendrinimus (nepamirštant, kad straipsnio paskirtis yra diskusijos plėtojimas):

- *Įvertinti „monofunkcinio“ miesto funkcinės sampratos vientisumą.*

Vientisa galima laikyti skirtingų mokyklų ir autorių prielaida, kad vadinamieji monofunkciniai miestai atlieka ne vieną funkciją nepriklausomai nuo to, kaip ir kiek jie būtų specializuoti. Nėra aiškiai apibrėžtas santykis tarp miestų „funkcijų“, „specializacijos“ ir „specialiosios paskirties“.

- *Išsiaiškinti monofunkcinių miestų identifikavimo prielaidų įvairovę skirtingų sociogeografinių mokyklų plėtojamų požiūrių pagrindu.*

Vadinamųjų monofunkcinių miestų identifikavimo prielaidų įvairovė apima tiek kiekybines, tiek kokybines prielaidas. Tiek sovietinei, tiek vakarietiškai, tiek lietuviškai mokykloms būdinga didelė miesto funkcijų sampratos įvairovė. Skirtumas – tuometinė SSRS sociogeografijos mokykla, kuri akcentavo kiekybinius miesto funkcijų apibrėžimo kriterijus. Itin paplitęs miestų funkcinės tipologijos pagrindas – santykio tarp bazinių (miestą kuriančiųjų) ir aptarnavimo funkcijų apimčių pagal jose dalyvaujančių miesto gyventojų skaičių nustatymas. Jis netinka poindustrinių miestų funkcijoms tipizuoti.

- *Pagrįsti galimybę identifikuoti (arba ne) monofunkcinius miestus Lietuvos miesto tipo gyvenviečių sistemoje.*

Lietuvoje, kintant ūkio struktūrai, buvę kiekybiniai kriterijai, taikyti rajoninio planavimo reikmėms, šiuolaikinei miestų funkcinėi tipologijai netaikytini (esamomis miestų struktūros ir funkcijų pažinimo sąlygomis). Tradiciškai taikyti rajoninio planavimo reikmėms naudotą kiekybinį miesto funkcijų (specializacijos?) rodiklį nėra galimybių tiek dėl pasikeitusios ūkio struktūros, tiek dėl pakitusių teritorinių ūkio subjektų ir objektų santykių (iš esmės pakitus ne tik anksčiau minėtajai ūkio struktūrai, bet ir socialiniam gyventojų mobilumui), tiek dėl elementariosios statistikos sistemos.

Lietuvos miestų funkcinėi tipologijai taikytini kokybiniai rodikliai, kas reikštų esminę Lietuvos miestų funkcinės tipologijos peržiūrą.

Šiuolaikinius Lietuvos miestus tipizuoti funkcinio pagrindu nėra kiekybinių prielaidų. Laikiniai, kokybės požiūriu, siaurosios paskirties („monofunkciniais“) miestais Lietuvoje galėtume laikyti kurortinius miestus ir Visaginą. Ir vienu, ir kitų funkcinė paskirtis plečiasi. Antai, neabejotinai kurortiniam miestui Druskininkams tapus gan plačios savivaldybės centru, išsiplėtė jo administracinės funkcijos (ne miesto gyventojai sudaro vos ne 40% savivaldybės gyventojų). Visagine, atlikus atominės elektrinės pagalbinių tarnybų restruktūrizaciją, dauguma gyventojų tapo nebe AE, o savarankiškų paslaugas teikiančių įmonių darbuotojais.

Gauta 2005-03-15

Literatūra ir pagrindiniai šaltiniai

- Atominė** energetika ir aplinka: Mokslinių ataskaitų rinkinys 1993–1997 (Penktasis sąs.) (1997).
- Basalykas A.** (1977). Lietuvos TSR kraštovaizdis, Vilnius: Mintis.
- Benko G.** (1993). Geografia technopolii, Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Čiuplytė E., Stanaitis A.** (1971). Lietuvos TSR miesto tipo gyvenvietės, *Geografinis metraštis*, t. 11, p. 59–70.
- Domanski R.** (1993). Zasady geografii społeczno – ekonomicznej, Warszawa–Poznan, 213 s.
- Godienė G.** (2001). Užstatymo intensyvumo kaitos dėsningumai urbanizuotame kraštovaizdyje (Lietuvos pavyzdžiu): Dr. disertacija/VU.
- Heineberg H.** (2000). Grundriss allgemeiner Geographie: Stadtgeographie, Paderborn–München–Wien–Zürich: Schöningh.
- Hofmeister B.** (1993). Stadtgeographie, Braunschweig: Westermann.
- Januškevičius V., Miliūnienė O.** (1971). Miestų ugdymas ir pramonės išdėstymas Tarybų Lietuvoje, *Geografinis metraštis*, t. 11, p. 79–96.
- Kunčina J.** (1970). Pagrindinės Vilniaus miesto funkcijos. *LTSR aukšt. m-klų mokslo darbai. Geografija ir geologija*, t. 7, p. 135.
- Kunčina J.** (1986). Miestų geografija, Vilnius.
- Landsbergis–Žemkalnis V.** (1993). Ateities Vilnius, *Statyba ir architektūra*, Nr. 2.
- Lichtenberger E.** (1991). Stadtgeographie, Bd. 1, Stuttgart: B.G. Teubner.
- Lietuvos** visuomenės teritorinė diferenciacija globalizacijos ir regionalizacijos kontekste: Ataskaita (2001)/Geografijos in-tas, Vilnius, 11 p.
- Miliūnienė O.** (1977). Tarybų Lietuvos gyventojų užimtumas negamybinėje sferoje, *Geografinis metraštis*, t. 15, p. 141–151.
- Regioninė** ūkio transformacija Lietuvoje. Regioninė Lietuvos ūkio organizacija sovietmečio pabaigoje: Ataskaita (1998)/Geografijos in-tas, Vilnius, 98 p.
- Ribokas G.** (2000). Lietuvos miestų teritorijų žemėveikslių struktūra ir jos kaita: Dr. disertacija/Geografijos in-tas, Vilnius.
- Social** Consequences of Ignalina NPP Closure: Basic Information and some Primary Preconditions for Counting Social Costs: Final Report (1999)/Institute of Geography, Vilnius, 47 p.
- Šešelgis K.** (1975). Rajoninio planavimo ir urbanistikos pagrindai, Vilnius: Mintis, 334 p.
- Urbanizuotos** aplinkos kokybė ir jos kaita: Ataskaita (2001)/Geografijos in-tas, Vilnius, 356 p.
- Vaitekūnas S.** (1989). Gyvenviečių geografija, Vilnius: VU, 85 p.
- Valstybės** žinios (1994), Nr. 60-1183.
- Zehner K.** (2001). Stadtgeographie, Gotha–Stuttgart: Klett-Perthes.
- Агафонов Н.** (1988). Структурно-функциональная типология крупных и крупнейших городов СССР. *География и практика*, Ленинград: Наука, с. 63–77.
- Блажко Н.** (1962). К вопросу о методах изучения количественных показателей, необходимых при классификации городов. *Труды конференции по вопросам размещения промышленности и развития городов*, Вильнюс, с. 57–63.
- Лаппо Г.** (1997). География городов, Москва: ВЛАДОС.
- Перцик Е.** (1991). География городов (геоурбанистика), Москва: Высшая школа.
- Праги У.** (1971). Функциональная структура и иерархия системы городских поселений Эстонской ССР: Автореф. дис, Казань, 21 с.
- Размещение** промышленности и развитие городов в Литовской ССР (1979).
- Саушкин Ю.** (1960). Об изучении системы городов Советского Союза. *Вестн. МУ. Сер. 5. География*.
- Хорев Б.** (1968) Городские поселения СССР, Москва: Мысль.

A problem of monofunctional city concept

Summary

This work was aimed at determining the validity of typological definition of the so-called 'monofunctional' city. It should be recognized that the type of 'monofunctional' cities has been distinguished in the functional typologies of different schools yet it has not anywhere been defined as a type of cities performing only one function.

Solution of current tasks of research led to the following generalizations (it should be born in mind that the present article is designed to evolve a discussion):

- *to evaluate the integrity of the functional conception of 'monofunctional' city.*

The premise of different schools and authors that the so-called 'monofunctional' cities perform more than one function irrespective of any level of specialization can be regarded integral. The relations between the notions of city 'functions', 'specialization' and 'special purpose' are not clearly defined.

- *based on the different approaches of social geographical schools to find out the diversity of identification premises of monofunctional cities*

The diversity of identification of 'monofunctional' cities includes qualitative and quantitative premises. High diversity of the conception of city function is inherent to the Soviet, Western and Lithuanian schools. The difference is that the Soviet school of social geography placed emphasis on quantitative definition criteria of city functions. Determining the relation between the coverage of basic (creating a city) and service functions according to the number of participants is the most widespread basis of functional typology of cities. It is unsuitable for typifying the functions of post-industrial cities.

- *to ground a possibility of identifying (or not) monofunctional cities in the Lithuanian system of urban settlements*

The former quantitative criteria applied for regional planning purposes are not applicable to modern functional typology of Lithuanian cities under the conditions of actual knowledge of city structure and functions. The traditional quantitative characteristics of city functions (specializations) is out-of-date due to the changed structure of economy, different territorial relations between subjects and objects of economy (essential changes of the structure of economy and mobility of population) and due to elementary statistical system.

Qualitative parameters should be applied to functional typology of Lithuanian cities. This would mean its radical revision.

There are no quantitative prerequisites for typifying modern Lithuanian cities on the functional basis. Health resorts and Visaginas can be provisory classified as 'monofunctional' cities of constricted specialization. The functional designation of both is expanding. For example, conversion of Druskininkai from a health resort to the centre of rather large municipality has undoubtedly extended its administrative functions (the residents of other settlements account for almost 40% of municipality population). After restructuring of subsidiary services of the nuclear power plant (NPP) of Visaginas most of the city residents have become employees of independent service centres.